

महात्मा बसवेश्वरांचे समतावादी आणि मानवतावादी विचार

प्रा. ओंकार विश्वास भिसे

सहाय्यक प्राध्यापक, शहाजीराजे महाविद्यालय खटाव, ता. खटाव जि. सातारा

Article Info

Article History:

Received: 20th February 2026

Accepted: 01st March 2026

Published: 07th March 2026

Keywords:

महात्मा

ABSTRACT

बाराव्या शतकात भारतीय समाजात व्याप्त असलेल्या जातिव्यवस्था, अंधश्रद्धा, स्त्री-पुरुष विषमता आणि धार्मिक कर्मकांडाविरुद्ध बंड पुकारणारे महात्मा बसवेश्वर (बसवण्णा) हे एक अलौकिक समाजसुधारक आणि तत्त्वज्ञ होते. त्यांनी समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची पायाभरणी राजेशाही व्यवस्थेत केली आणि अनुभव मंटापाच्या माध्यमातून लोकशाही विचारांची सुरुवात केली. प्रस्तुत शोधनिबंधात महात्मा बसवेश्वरांच्या समतावादी आणि मानवतावादी विचारांचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

Plagiarism Check Report:

Date of Report: March 01, 2026

Similarity Index: 6%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Bhise, Omkar Vishwas. (2025). महात्मा बसवेश्वरांचे समतावादी आणि मानवतावादी विचार. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 414-418.

प्रस्तावना

बाराव्या शतकात दक्षिण भारतात — विशेषतः आजच्या कर्नाटकात — संपूर्ण समाजाला परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करणारे महापुरुष म्हणजे महात्मा बसवेश्वर. ते बसवकल्याण (जिल्हा बीदर, कर्नाटक) येथे बाराव्या शतकात आपल्या महामंत्रीपदाचा कार्यभार सांभाळून लोकहितार्थ सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, वैचारिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांत प्रयत्नशील राहिले. धर्माचा आधार घेऊन ज्यांनी लोकप्रबोधन केले, अशा महान समाजसुधारकांमध्ये बसवेश्वरांना अग्रस्थान द्यावे लागते.

स्त्रीमुक्ती, पददलितांचा स्वीकार, कायकतत्त्वाचा पुरस्कार, वचनसाहित्याची निर्मिती अशा विविध पुरोगामी पैलूंची किनार त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला लाभली होती. कर्मकांड, अंधश्रद्धा, विषमता यांविरुद्ध त्यांनी बंड पुकारले होते. बसवेश्वरांनी जे तत्त्वज्ञान मांडले त्याचा व्यक्तिगत जीवनात काटेकोर स्वीकार केला होता.

बसवेश्वरांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि जीवनपट

महात्मा बसवेश्वर (इ.स. ११३४-११९६) यांचा जन्म बसवकल्याण (जिल्हा बीदर, कर्नाटक) येथे मादिराज व मादांबा या दाम्पत्याच्या पोटी झाला. आजच्या महाराष्ट्रातील मंगळवेढा या गावी बसवेश्वरांचे २१ वर्षे वास्तव्य होते आणि जात्यभेदातीत समाजनिर्मितीचा विचार त्यांच्या मनात याच ठिकाणी रुजला असावा. राजा बिज्जलांच्या राज्यात मंगळवेढा आणि कल्याणात कारकून ते कोषागारमंत्रीपर्यंत विविध महत्त्वाच्या पदांवर त्यांनी काम केले. बसवेश्वरांची पहिली जयंती महाराष्ट्रात अमरावतीला, कर्नाटकातून आलेल्या शंकरमूर्तेन्द्र स्वामी यांच्या प्रेरणेने, देशभक्त ना. रा. बामणगावकर यांच्या नेतृत्वाखाली, लोकमान्य टिळकांचे कट्टर अनुयायी दादासाहेब खापर्डे यांच्या हस्ते, १ मे १९११ रोजी साजरी झाली. देशातील पहिली बसवजयंती साजरी करण्याचा मान महाराष्ट्राने घेतला.^१

बसवेश्वरांचा समतावाद (Egalitarianism)**जातिव्यवस्थेचे खंडन**

बसवेश्वरांनी उच्चनीचतेच्या आणि विषमतेच्या पायावर उभारलेल्या चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे खंडन केले. त्यांनी सर्व मानवांना जन्मतः समान मानले आणि "एकाच गर्भातून जन्म घेणाऱ्यांत उच्चनीचता कशी?" असा प्रश्न उपस्थित केला. जातिभेद, अस्पृश्यता आणि वर्णव्यवस्था यांना त्यांनी कठोरपणे नाकारले.^२

त्यांच्या एका प्रसिद्ध वचनात ते म्हणतात:

"पिता माझा मांग चैनय्या, पितामह माझा ढोर कक्कय्या, चुलता माझा कक्कय्या, बंधू माझा किन्नरी बोम्मय्या"

ही केवळ त्यांची घोषणा नव्हती तर अनुभव मंटपात असा सर्वसमावेशक नवा समाज निर्माण करून दाखविला. तिथे फक्त शरणांची एकच जात मानली जात असे. दासी, वेश्यापुत्र या सर्वांना त्यांनी शिवदीक्षा घेतल्यास साक्षात शिव मानले.^३

अनुभव मंटप: लोकशाहीची पहिली संसद

बसवेश्वरांनी 'अनुभव मंटप' या लोकशाही पद्धतीने चालणाऱ्या धर्मसंसदेची स्थापना केली. या संस्थेत प्रवेश घेण्यास कोणासही बंदी नव्हती. स्त्रियांनासुद्धा संस्थेचे सभासद होता येत होते. तेथे जातीभेदाला थारा नव्हता. प्रत्येक माणसाला धार्मिक जीवन जगण्याची समान संधी मिळावी, त्या धार्मिक जीवनात जन्म, जात, व्यवसाय, स्त्री-पुरुष म्हणून भेदभाव केला जाऊ नये, हा बसवेश्वरांचा आग्रह होता.^२

अनुभव मंटपाचे अध्यक्षस्थान त्यांनी बहुरूपी जातीच्या अल्लमप्रभू यांना दिले, जे त्यांच्या जातिनिरपेक्ष दृष्टिकोनाचे ठळक उदाहरण आहे. सर्व शिवशरण आणि शिवशरणी जात, वर्ण, वर्ग, लिंग भेदभाव न ठेवता एकत्र बसून चर्चा करीत असत. ही चर्चा किंवा अभिप्राय लिहून ठेवत असत — वचनसाहित्याची ही मोठी चळवळ होती.^३

बसवेश्वरांचा समाज अहंभावनेतून दासोह — म्हणजेच निःस्वार्थ विनियोग भावनेकडे, अस्पृश्यतेतून समूह प्रज्ञेकडे, अंधविश्वासातून वैचारिकतेकडे, बहुदेवोपासनेपासून एकदेवोपासनेकडे, मंदिरापासून संसदरूपी अनुभव मंटपाकडे, व्यक्तिप्रभुत्वापासून प्रजाप्रभुत्वाकडे, असमानतेतून समानतेकडे घेऊन जाणारा आहे.

आंतरजातीय विवाह: कल्याणक्रांती

तत्कालीन समाजव्यवस्थेला आणि राजसत्तेला हादरवून टाकणारा आंतरजातीय विवाह महात्मा बसवेश्वरांच्या पुढाकाराने १२व्या शतकात घडला. मागास जातीतील संत हरळय्या यांचा मुलगा शीलवंत आणि ब्राह्मण मंत्री मधुवरस यांची मुलगी कलावती यांच्यात विवाह घडवून आणला गेला. म्हणजे ते बोलके सुधारक नव्हते, तर कृती सुधारक होते. या विवाहातूनच कल्याणक्रांतीचा जन्म झाला.^२

बसवेश्वरांचा मानवतावाद (Humanitarianism)**कायकवे कैलास: श्रमप्रतिष्ठा**

'कायकवे कैलास' (कर्म हाच देव) हा बसवेश्वरांचा मूलमंत्र होता. कर्म हाच धर्म, कृती हीच मुक्ती, कर्तव्यपूर्ती हीच ईश्वरप्राप्ती — हाच या संकल्पनेचा आशय होय. बसवेश्वरांनी श्रमाला सर्वोच्च प्रतिष्ठा दिली. बाराव्या शतकात उद्योगापेक्षा संन्यासाला अधिक महत्त्व होते, त्या काळात बसवणांनी श्रमाचे महत्त्व रुजविले.

बसवेश्वरांनी अनुभव मंटपात येणाऱ्यांना चार सूत्रे दिली:

- प्रत्येकाने घाम गाळून आपली भाकरी मिळवली पाहिजे.
- प्रत्येकाने आवडीनुसार व स्वभावानुसार काम निवडावे.
- प्रत्येकाने आपल्याला जेवढे लागेल तेवढेच द्रव्य कमवावे.
- आपल्या उदरनिर्वाहासाठी दुसऱ्यावर अवलंबून राहून इतरांना त्रास देऊ नये.

श्रमप्रतिष्ठेबरोबरच गरजेनुसार संपत्तीची विभागणी करावी ही 'दासोह' विचारसरणी मांडल्यामुळे बसवेश्वरांची वृत्ती समाजवादी, समतावादी होती, असे दिसून येते.^३

स्त्रीमुक्ती आणि स्त्री-पुरुष समानता

बसवेश्वरांच्या काळात समाजव्यवस्थेत स्त्रीला शूद्र, बहिष्कृत समजले जात असे. स्त्रियांवर अन्याय होत होता, म्हणून त्यांनी स्त्रियांसाठी मोठे भरीव कार्य केले. त्यांनी स्त्रियांना मतस्वातंत्र्याचा अधिकार दिला, धार्मिक आणि आध्यात्मिक हक्क दिले, आणि स्त्रियांची अशुद्धतेच्या कल्पनेतून सुटका केली.

बसवेश्वरांनी स्त्रियांना मोक्षप्राप्तीचा मार्ग मोकळा करून दिला. आध्यात्म साधनेमध्ये पतीपत्नी दोघांनी भाग घ्यावा, त्या दोघांनी केलेली भक्ती शिवाला अधिक प्रिय आहे, असा उपदेश त्यांनी केला. म्हणूनच अक्कमहादेवी, अक्कनागम्मा, निलांबिका, नीलम्मा, गंगाबिका, सुकलव्वा या स्त्रिया शिवशरणी झाल्या. बसवेश्वरांनी बालविवाहाला विरोध केला, विधवांच्या पुनर्विवाहाला मान्यता दिली आणि आंतरजातीय विवाहांचा पुरस्कार केला.^४

एकेश्वरवाद आणि अंधश्रद्धानिर्मूलन

बसवेश्वरांनी निर्गुण, निराकार एकेश्वरवादी श्रद्धेचा पुरस्कार केला. वीरशैव धर्म हा मूलतः एकदेवोपासक, शिवोपासक आहे आणि बसवेश्वरांनी त्याचा आग्रही पुरस्कार केला. त्यांनी देहालाच देवालय मानले. त्यांच्या प्रसिद्ध वचनात ते म्हणतात:

"देहमाझेदेवालय, देवळाचा खांबमाझेपाय... मस्तक माझे सुवर्ण कळस, स्थावर पावे नाश..."

'कायकवे कैलास' हे महात्मा बसवेश्वरांचे घोषवाक्य आहे. देहालाच दिलेले महत्त्व — देह म्हणजेच माणूस. माणूस हाच त्यांच्या वचनाचा केंद्रबिंदू आहे.^५

बसवेश्वरांनी इष्टलिंगाद्वारे देवाचे खाजगीकरण केले — देवळात न जाता वैयक्तिक पूजा करण्यास प्रवृत्त केले. जंगमलिंगाद्वारे मनुष्याचे सामाजिकरण केले.

वचनसाहित्य: समतावादी विचारांचे माध्यम

वचनसाहित्याचे स्वरूप

वचनसाहित्य हे वीरशैव साहित्याचा मुकुटमणी होय. बसवेश्वरांची वचने ही सर्व जीवनस्पर्शी, जीवनव्यापी, जीवनप्रभावी आहेत. सर्व मानवजातीला अधिकारवाणीने मार्गदर्शन करण्याची परिपूर्ण क्षमता बसवेश्वरांच्या वचनसाहित्यात सामावलेली आहे. मूळ कन्नड भाषेतील वचने आता इंग्रजी, हिंदी, मराठी, उर्दू, गुजराती भाषांमध्ये अनुवादित झाली आहेत.

वचनसाहित्याचा विचार करता त्यामध्ये एकेश्वरवाद, श्रमप्रतिष्ठा, दासोह, सदाचार, भक्तिमार्ग, आत्मनिरीक्षणात्मक साहित्य, विद्रोही वाङ्मय, प्रश्नार्थक स्वरूपाचे वचन आणि नवरस — अशी वैशिष्ट्ये दिसून येतात.^३

वचनातील सामाजिक आशय

वचनांमधील विचारांनी अनेक शरण-शरणींना प्रभावित केले. अनेक शरणांच्या वचनांनी अनुभव मंटप उजळून निघाला. मानवजातीच्या कल्याणाच्या दिशेने धर्माची पावले वळली. वचनसाहित्यात धार्मिक, सामाजिक, नैतिक असे प्रबोधन तळमळीने केले आहे. त्यामुळे सर्वसामान्यांच्या अंतःकरणाला वचने भिडली आहेत.

बसवेश्वरांच्या विचारांची आधुनिक प्रासंगिकता**संवैधानिक मूल्ये आणि बसवविचार**

बसवेश्वरांच्या विचारांची आधुनिक भारतीय संविधानातील मूल्यांशी तुलना केली असता अनेक साम्यस्थळे आढळतात:

बसवेश्वरांचे तत्त्व	संवैधानिक मूल्य
अनुभव मंटप — सर्वांना समान सहभाग	लोकशाही — सार्वत्रिक मताधिकार
जातिभेदाचे खंडन	अनुच्छेद १५ — भेदभाव निषेध
स्त्री-पुरुष समानता	अनुच्छेद १४ — कायद्यापुढे समानता
कायकवे कैलास — श्रमप्रतिष्ठा	अनुच्छेद ४१ — कामाचा अधिकार
दासोह — संपत्तीची न्याय्य विभागणी	समाजवादी ध्येय — आर्थिक न्याय
एकेश्वरवाद — धार्मिक सुधारणा	अनुच्छेद २५ — धार्मिक स्वातंत्र्य

बसवेश्वरांच्या प्रजाप्रभुत्वाच्या विचारास संविधानाद्वारे राजाश्रय मिळाला आहे. आंतरजातीयविवाह, विधवाविवाह, स्त्रीमुक्ती चळवळ, अस्पृश्यता निवारण — या सर्व चळवळी महात्मा बसवेश्वरांनी १२ व्या शतकात केल्या होत्या, हे आज लक्षात घेणे महत्वाचे आहे.^२

दलित उद्धाराचे आद्य बीज

दलितांचा उद्धार २० व्या शतकात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केला असला तरी त्याचे बीज बसवेश्वरांनी १२ व्या शतकातच पेरले होते. मांग, ढोर अशा सर्व जातींतील लोकांना त्यांनी स्वकीयांचा दर्जा दिला. शिवनागमय्या व ढोर कक्कय्या या अस्पृश्यांच्या घरी जाऊन भोजन केले.

बसवेश्वरांच्या तीन मूलतत्त्वांचा सारांश

महात्मा बसवेश्वरांचे 'अंतरंग शुद्धी', 'बहिरंग शुद्धी' आणि 'कायकवे कैलास' ही तीनच तत्त्वे जर मानव समाजात रुजली तर लोककल्याण आणि लोकोद्धार व्हायला वेळ लागणार नाही. सुविचार, सदाचार आणि संस्कारांचा त्रिवेणी संगम या वचनसाहित्यात आढळतो.^४

आज २१ व्या शतकातही या वचनांची अत्यंत गरज आहे. महात्मा बसवेश्वर हा केवळ पूजनाचा किंवा मिरवणुकीचा विषय नाही तर आचरणाचा आहे.

निष्कर्ष

महात्मा बसवेश्वर हे बाराव्या शतकातील एक अलौकिक द्रष्टे होते ज्यांनी समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांची पायाभरणी राजेशाही काळातच केली. त्यांच्या वचनसाहित्यातून विचारवैभव पुढील पिढ्यांपर्यंत पाझरत राहिले. जातिनिर्मूलन, स्त्रीमुक्ती, श्रमप्रतिष्ठा, लोकशाही, एकेश्वरवाद आणि मानवतावाद — या सर्व क्षेत्रांत बसवेश्वरांनी आपल्या काळापेक्षा कित्येक शतके पुढे विचार केला.

संदर्भग्रंथसूची

- १ महात्मा बसवेश्वर : काळ, व्यक्ती, वचनसाहित्य आणि शरणकार्य — डॉ. अशोक प्रभाकर कामत, सत्संग प्रतिष्ठान, पुणे (१९९९). बसवेश्वरांचा काळ, राजकीय-सामाजिक-धार्मिक-सांस्कृतिक वातावरण, जीवनचरित्र, वचनदर्शन, आणि शरण-परिवार यांचा वेध.
- २ बाराव्या शतकातील आद्य समाजसुधारक : महात्मा बसवेश्वर — डॉ. अशोक गंगाधर मेनकुदळे, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर (२००३). धार्मिक कार्ये, सामाजिक सुधारणा, कायक व दासोह विचार, अनुयायांचे सामाजिक कार्य.
- ३ चेतनाचिंतामणी श्रीबसवेश्वर — डॉ. प्रभाकर पाठक, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर (२००५). बसवेश्वरांच्या वचनांच्या आधारे तत्त्वज्ञान.
- ४ महात्मा बसवेश्वर — एम. चिदानंदमूर्ती (कन्नड), अनुवाद: रवींद्रकिम्बहुणे, नॅशनलबुकट्रस्ट (१९९१).
- ५ बसवेश्वर — एच. तिप्पेरुद्रस्वामी (कन्नड), अनुवाद: रोहिणी तुकदेव, साहित्य अकादमी (२००३).